

УДК 343.98

Каріна Калюга,

канд. юрид. наук, заступник завідувача кафедри
кримінального процесу та криміналістики
Інституту права імені Володимира Сташиса
Класичного приватного університету

ІСТОРІЯ ПОХОДЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ПОНЯТТЯ ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ

Стаття присвячена аналізу становлення та розвитку уявлення щодо криміналістичного поняття особи злочинця на різних етапах формування криміналістичних знань.

Ключові слова: злочин, криміналістичні знання, особистість людини, ознаки та властивості людини, особа злочинця, суб'єкт кримінального правопорушення.

Постановка проблеми. Ще у Стародавній Греції термін «особистість» спочатку означав маску (личину), яку надягав актор театру, потім самого актора та його роль. У римлян це слово використовувалося з вказівкою на соціальні функції або ролі: особа батька, особа обвинувача, особа судді, особа захисника тощо. Вживаючи слово «особистість», повсюдно стали мати на увазі «роль», яку відіграє в суспільстві та чи інша людина [1, с. 24]. Нині застосування терміна «особистість» до окремого індивідуума підкреслює його роль у суспільному житті, у суспільстві [2, с. 78]. Особа – це насамперед суб'єкт певних соціальних відносин і свідомої діяльності, людина, яка має соціальні, фізико-біологічні і психологічні особливості [3, с. 24]. Ми вважаємо, що сьогодні вчення про неї є одним з основних складників предмета науки криміналістики. Без нього неможливо до кінця з'ясувати всі інші наукові та практичні проблеми, що стосуються розробки рекомендацій криміналістичної тактики та методики розслідування злочинів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом усього розвитку науки дослідники у поняття особи злочинця вкладали різне значення. Особа досліджувалася в теологічному значенні і з позиції марксизму-ленінізму, заборони і обмеження в радянські часи; переживала перекося в біологічний напрямок (Фрейд З.) й соціальні переваги (неофредізм).

Незважаючи на те, що опубліковано багато праць на тему особи [4], існує багато описових, поведінкових, структурних і морально-юридичних його визначень, але досі немає одноманітного визначення поняття особистості, яке б претендувало на всебічну

характеристику особи [5, с. 53]. Відомо, що особа являє собою відкриту соціальну, фізико-біологічну та психологічну систему найвищого рівня складності, здатну на мало-ймовірні реакції на зовнішні подразники і в цьому сенсі від них незалежну. Поведінка індивіда важко прогнозується: «Людина – істота несподівана» (А. Франс) [6].

Цілі та завдання статті. Сьогодні немає окремої узагальнюючої роботи з дослідження історії розвитку вчень про особу злочинця, водночас його адекватне розуміння сприятиме швидкому встановленню невідомої особи злочинця, його ідентифікації, пізнанню природи мотивів його поведінки з метою застосування відповідних тактичних засобів тощо.

Мета статті – простежити історію становлення поняття особи злочинця на тлі становлення й розвитку криміналістичних знань.

Отримані наукові результати. Особа як об'єкт криміналістичного дослідження пов'язана з подією злочину, тому поняття «особа злочинця» – умовне і розглядається як сукупність відомостей, що мають значення для розслідування стосовно осіб, які вчинили кримінальне правопорушення.

Традиційно наука криміналістика вивчає особу злочинця з різних позицій: як елемент криміналістичної характеристики злочину [7]; об'єкт і суб'єкт тактичної взаємодії під час розслідування злочинів [8, с. 38]; поведінку злочинця під час вчинення злочину (механізм і способ вчинення), який містить органічно взаємопов'язані елементи внутрішньої (психічної) та зовнішньої (фізичної) діяльності [9]. Такі знання особливостей особи

злочинця «дозволяють слідчому так спланувати й організувати розслідування, що всі дії, які будуть проводитися в його рамках, будуть максимально ефективними, а розслідування в цілому буде успішним» [10, с. 29].

Становлення вчення про особу злочинця нами простежується в різні періоди розвитку людства як складова частина знань стосовно злочинів, що вчинялися, та тодішніх знань щодо засобів боротьби із цим антисоціальним явищем, які у подальшому склали систему криміналістичних знань.

Формування криміналістичних знань здійснювалося в межах процесу розслідування злочинів, який був притаманний суспільству на різних стадіях його розвитку (наприклад, інквізиційний процес був пов'язаний з отриманням зізнання від допитуваного за допомогою тортур). Пізніше поява науково обґрунтованих криміналістичних засобів, прийомів і методів, сприяла підвищенню якості відправлення правосуддя, слідчої, розшукової та експертної практики.

У розвитку вітчизняної криміналістики умовно можна виділити такі етапи: становлення і накопичення емпіричного матеріалу (кінець XIX ст. – 1930-і роки); формування окремих криміналістичних теорій (кінець 1930-х – кінець 1960-х років), саме тут простежується формування окремих криміналістичних теорій і вчень у яких досліджуються різні аспекти поняття особи злочинця. Так, наприклад, у 1940 р. видана монографія А. І. Вінберга «Криміналістична експертиза письма»; у 1946 р. – брошура С. М. Потапова «Вступ до криміналістики»; у 1947 р. – робота Б. І. Шевченко «Наукові основи трасології»; у 1949 р. – книга М. В. Терзієва «Вступ до криміналістичного дослідження документів»; 1958 р. – монографія Р. С. Белкіна «Теорія і практика слідчого експерименту»; 1965 р. – монографія Я. Пешака «Слідчі версії» та інші. І, нарешті, з кінця 1960-х років – етап формування загальної теорії криміналістики та подальшого розвитку її окремих теорій.

У 1960–1980 рр. починається інтенсивний розвиток теорії криміналістичної тактики (Р. С. Белкін, О. М. Васильєв, А. В. Дулов, В. О. Коновалова, М. І. Порубов, О. Р. Ратінов), наукових основ судової експертизи (Л. Ю. Ароцкер, О. Р. Шляхов, О. О. Ейсман). Із 60-х років починається розробка методологічних проблем криміналістики, що знайшло відображення у працях: С. П. Митричева «Теоретичні основи радянської криміналістики» (1965); Р. С. Белкіна і А. І. Вінберга «Криміналістика і доказування» (1969); О. М. Васильєва і М. П. Яблокова «Предмет, система і теоретичні основи криміналістики» (1984); Р. С. Белкіна «Крими-

налістика: проблеми, тенденції, перспективи» у двох частинах (1987, 1988) та інших.

Значним досягненням у розвитку криміналістичної наукової думки було видання Р. С. Белкіним «Курсу криміналістики в 3-х томах». – М., 1997 р.

Як і будь-яка наука, криміналістика пройшла тривалий шлях розвитку в історії. Становлення криміналістики як науки відбувалося протягом багатьох років, формувалося уявлення про неї, розроблялися нові ідеї, доводили наявні.

Деякі засоби та прийоми криміналістичної спрямованості знайшли своє відображення у правових актах Київської Русі, а саме у «Руській правді». Літописи XV–XVI ст. свідчать про використання криміналістичних знань, зокрема, у порівнянні підписів у рукописах, виявленні підробок документів.

У 1805 р. вийшла у світ перша в Росії історична правова пам'ятка, що містить загальні правила і тактичні прийоми розслідування злочинів, «Зерцало правосуддя», де названо кілька напрямів викриття винного: «від імені» (потерпілого), «від причини», «від справи» (тобто події), «від місця», «від способу», «від знарядь», «від часу» тощо.

Характерним прикладом також може слугувати праця А. А. Квачевского «Про кримінальне переслідування, дізнання та попередньому дослідженні злочинів за Судовим статутів 1864 року» [11]. У ньому аналізувалися способи вчинення окремих видів злочинів, підкреслювалася роль слідів у встановленні і викритті злочинця, докладно розглядалися порядок вивчення документів, упаковки речових доказів, інші прийоми збирання судових доказів. Автор писав: «Одним із кращих вказівників на відоме обличчя служать сліди його перебування на місці злочину, вони бувають дуже різні: сліди ніг, рук, пальців, чобіт, черевиків, кінських копит, різних дрібних речей, що належать відомому особі; сліди бувають тим кращі, чим більше дають певних вказівок, чому відмітні вони, чим більше в них чого-небудь особливого, наприклад відбитків різного ґатунку, цвяхів на підшвах, слід копита коня, кованого на одну ногу; тут точне вимірювання, тобто визначення тотожності речей із тотожністю особи, може повести «до багатьох вказівок» [12].

Ганс Гросс у своїх роботах [13] систематизував усі відомі на той час засоби і прийоми роботи з доказами, розробив ряд оригінальних рекомендацій із виявлення, вилучення і дослідження слідів та інших речових доказів, описав побут і жаргон професійних злочинців, найбільш поширені в практиці способи вчинення і приховування злочинів і сформу-

лював основи методики розкриття та розслідування низки небезпечних злочинів.

Тенденція консолідації цих знань проявилася наприкінці XIX і на початку XX ст. Одні із перших напрямів цієї діяльності було представлено переважно дослідженнями в області антропометрії, дактилоскопії, опису зовнішності людини, фотографії [14]. У 1882 р. А. Бертільйон запропонував метод антропометричної реєстрації й ототожнення злочинців (бертільйонаж), розробив методи сигналітичної та метричної фотозйомки, принципи словесного портрета [15]. Дещо пізніше виникає дактилоскопічний метод реєстрації злочинців: Вільям Гершель (1877 р.) [16], Генрі Фолдс (1879–1880 рр.) [17], Френсіс Гальтон [18], Едвард Генрі [19] тощо.

На початку XX ст. виходить фундаментальна праця П. С. Семеновського «Дактилоскопія як метод реєстрації» (1923).

У постжовтневий період (1917–1950-і рр.) вітчизняна криміналістика продовжила свій розвиток в особливих історичних реаліях. Докорінно змінилися її правова та методологічна основи, оскільки кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство було переглянуте.

Усе це не могло не відбитися на змісті та практичному застосуванні криміналістичних засобів, методів і прийомів. Зокрема, концепції зарубіжних криміналістів піддавалися огульній критиці і ревізії, а їхні роботи були оголошені такими, що носять догматичний, ідеологізований характер. І тим не менше тодішня криміналістика поступово накопичувала емпіричний матеріал, вирішувала завдання розвитку науки, розроблялися й використовувалися у практиці розкриття і розслідування різних злочинних посягань її рекомендації. Розвивалися вчення про особу злочинця, способи вчинення ним злочинів, досліджувався побут кримінального елемента, вдосконалювалися прийоми розслідування злочинів та ідентифікації злочинців тощо.

У 1935–1936 рр. вийшов у світ перший вітчизняний підручник із криміналістики, в якому були розділи з кримінальної техніки і тактики, а також методики розслідування злочинів. У ньому був сконцентрований і узагальнений досягнутий на той час рівень розвитку науки. У 1938–1939 рр. його перевидали з деякими виправленнями і доповненнями. Слід зазначити, що автори підручника включали в розділ тактики вчення про професійного злочинця: його звички, забобони і жаргони, а також інші дані.

У 1941 р. було видано перекладену з французької капітальну працю Е. Локара «Керівництво з криміналістики», в якій до-

кладно розглядалися питання дактилоскопії, пальми– і плантоскопії, графометрії, а також інші моменти, пов'язані з особою злочинця.

Для вітчизняної криміналістики починаючи з 1960-х років характерна глибока розробка загальнотеоретичних і методологічних питань науки, вона збагачується завдяки зверненню до соціології, психології, прогностики, теорії ймовірностей, математики, логіки, кібернетики, інформатики, моделювання, інших передових напрямів наукової думки.

На основі загальної теорії сформувалися нові напрями дослідження особи злочинця – вчення про навички (Г. А. Самойлов), вчення про способи вчинення злочинів і приховування слідів (Г. Г. Зуйков, І. М. Лузгін, В. П. Лавров), криміналістичну характеристику злочину (Р. С. Белкін, В. А. Образцов, М. О. Селіванов, М. М. Яблоков) та інші [20].

У криміналістичній методиці були сформульовані концептуальні основи цього розділу науки (О. М. Колісніченко, І. М. Возгрін, В. А. Образцов), продовжилась розробка проблем особи обвинуваченого і потерпілого в процесі розслідування (Ф. В. Глазирін, П. П. Цветков, В. В. Вандишев та ін.) тощо.

Сьогодні значна увага приділяється розробці інформаційних моделей злочинів та типових програм їх розслідування на основі алгоритмізації слідчої діяльності із застосуванням комп'ютерних технологій. Активно розробляються типові криміналістичні портрети (психологічні профілі) різних категорій злочинців.

Висновки дослідження

Таким чином, подальша розробка науково обґрунтованих уявлень про особистість злочинця спрямована на розвиток і вдосконалення криміналістичних засобів, прийомів і методів, що сприяють підвищенню якості здійснення правосуддя, слідчої, розшукової та експертної практики.

Список використаних джерел:

1. Чуфаровский Ю. В. Юридическая психология / Ю. В. Чуфаровский. – М.: Юристъ, 1995. – 256 с.
2. Коновалова В. О. Юридична психологія : Академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – К.: Концерн «Видав Дім «Ін Юре», 2004. – 424 с.
3. Шепітько В. Ю. Психологія судової діяльності : навч. посібник / В. Ю. Шепітько. – Харків: Право, 2006. – 160 с.
4. Антонян Ю. М., Еникеев М. И., Эминов В. Е. Психология преступника и расследование преступлений. – М., 1996; Асмолов А. Г. Психология индивидуальности. – М., 1985; Біленчук П. Д. Процесуальні та криміналістичні проблеми дослідження обвинуваченого (проблеми комплексного вивчення особи обвинуваченого в стадії попереднього слідства) : моногра-

- фія. – Київ: Атіка, 1999. – 352 с.; Дубинин Н. П., Зинин А. М. Внешность человека в криминалистике. – М., 1995; Карпец И. И., Кудрявцев В. Н. Генетика, поведение, ответственность. – М., 1982. – С. 270; Лаврухин С. В. Криминалистическая концепция поведения преступника // Государство и право. – 2004. – № 6. – С. 58–65; Лазурский А. Ф. Классификация личностей. – Ленинград, 1924; Мейли Р. Структура личности // Экспериментальная психология. – М., 1970. – С. 258; Михлин А. С. Личность осужденных к лишению свободы и проблемы их исправления и перевоспитания. – Фрунзе, 1980. – С. 188–190; Образцов В. А. Выявление и изобличение преступника. – М., 1997; Салтевский М. В. Следы человека и приемы их использования для получения информации о преступнике и обстоятельствах преступления : лекция. – Киев: НИИРЮ КВШ МВД СССР, 1983. – 44 с.; Шурухов Н. Г. Личность пенитенциарного преступника // Социологические исследования. – 1993. – № 8. – С. 74–83.
5. Зелинский А. Ф. Криминология : Курс лекций. – Харьков: Прапор, 1996. – 260 с.
6. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії: Анаголь Франс [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Анаголь_Франс
7. Есберген Алауханов. Налоговые преступления: аспекты борьбы и профилактики : учебное пособие / Есберген Алауханов, Кайрат Ахмедин.. – Алматы, 2008. – 130 с.
8. Антонян Ю. М. Психология преступления и наказания / Антонян Ю. М, Еникеев М. И., Эминов В. Е.. – М.: Пенатес-Пенаты, 2000. – 454 с.
9. Кондратюк Л. В. Антропология преступления (микркриминология) / Л. В. Кондратюк. – М.: Норма, 2001. – 344 с.
10. Подольный Н. А. Криминалистическая характеристика личности мошенника, совершающего преступную деятельность на рынке ценных бумаг / Н. А. Подольный // Следователь. – 2002. – № 5. – С. 31–34.
11. Квачевський А. Про кримінальне переслідування, дізнанні та попередньому дослідженні злочинів за судовими статутами 1864 / А. Квачевський. – СПб., 1866. – Ч. 1–3.
12. Самошина З. Г. Историчний нарис розвитку криміналістики в МДУ / З. Г. Самошина. – М., 1982.
13. Gross H. Die Ehrenfolge bei strafgerichtlichen Verurtheilungen. – Graz, 1875; Gross H. Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. – Graz, 1892; Gross H. Lehrbuch für den Ausforschungsdienst der k.k. Gendarmerie, 1894; Gross H. Kriminalpsychologie. – Graz, 1898, 1905; Gross H. Enzyklopidie der Kriminalistik. – Leipzig, 1901; Gross H. Der Raritätenbetrug, 1901; Gross H. Zurechnung und strafgerichtliche Verantwortlichkeit in positiver Beleuchtung. – Berlin, 1903; Gross H. Kriminalistische Tätigkeit und Stellung des Arztes. – Braumüller, Wien, 1909; Gross H. Archiv für Kriminalanthropologie und Kriminalistik, 1898–1915.
14. Іщенко Є. П., Топорков А. А. Криміналістика : підручник / Є. П. Іщенко, А. А. Топорков / під ред. доктора юридичних наук, професора Є. П. Іщенко. – 2-ге вид., випр. і доп. – М., «Инфра-М», 2005.
15. Бертильон Альфонс. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86-т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890–1907.
16. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії: Вільям Гершель [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://ru.wikipedia.org/wiki/Вильям_Гершель
17. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії: Генрі Фолдс [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://ru.wikipedia.org/wiki/Генри_Фолдс
18. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії: Френсіс Гальтон [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [https://ru.wikipedia.org/wiki/Френсіс_Гальтон](https://ru.wikipedia.org/wiki/Френсис_Гальтон)
19. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії: Едвард Генрі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://ru.wikipedia.org/wiki/Едвард_Генри
20. Історія радянської криміналістики / Р. С. Белкін, А. І. Винберг. – М., 1982, 1983.

Стаття посвячена аналізу становлення і розвитку представлення о криміналістическом понятіи личности преступника на различных этапах формирования криміналістических знаний. Анализируя проведенные ранее исследования, автор приходит к выводу, что, несмотря на значительное количество опубликованных работ, которые касаются различных аспектов изучения личности преступника, проблемы именно криміналістического его изучения сегодня остаются недостаточно исследованными. Поэтому основная цель статьи состоит в определенном обобщении истории развития представлення о личности преступника на фоне зарождения и развития криміналістических знаний о нем. В статье представлення о личности преступника прослеживается в разные периоды развития человечества как составная часть знаний о совершаемых преступлениях и тогдашних знаний о средствах борьбы с этим антисоциальным явлением, которые в дальнейшем составили систему криміналістических знаний. Формирование этих знаний осуществлялось в рамках процесса расследования преступлений, который был присущ обществу на различных стадиях его развития. Таким образом, дальнейшая разработка научно обоснованных представлений о личности преступника направлена на развитие и совершенствование криміналістических средств, приемов и методов, способствующих повышению качества отправления правосудия, следственной, розыскной и экспертной практики.

Ключевые слова: преступление, криміналістические знания, личность человека, признаки и свойства человека, личность преступника, субъект уголовного преступления.

The article analyzes the formation and evolution of concepts of criminalistic concept of person of the criminal on various stages of formation of criminalistics knowledge. By analyzing the previous studies the author comes to the conclusion that despite the significant quantity of published works relating to the various aspects of the study of offender, namely the problems criminalistic of its study today remain insufficiently investigated. Therefore the main purpose of the article consists in determining the generalization of the history of the idea of the person of the criminal on the background of origin and development criminalistics knowledge about it. In idea of the article of the criminal of personality is traced in various periods the development of mankind as a component of part knowledge of the crimes perpetrated and of the then knowledge about the means to combat this anti-social phenomenon, which later formed a system of criminalistics knowledge. Forming this knowledge carried out in the framework of crime investigation process, which was inherent in to society in different stages of his development. Thus, the further development of scientifically grounded ideas about person of the criminal is directed on the development and improvement criminalistics means, techniques and methods to improve the quality the administration of justice, investigative, search and of expert practice.

Key words: crime, criminalistics knowledge, human personality, features and properties person, identity of of the criminal, subject a criminal offense.

